

Марија Копривица

Универзитет у Београду, Филозофски Факултет

Одељење за историју

Чика Љубина 18–20, Београд

marija.koprivica@f.bg.ac.rs.

## ХАРИСТИКИЈЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ\*

У раду је обрађена тема коришћења манастирске имовине путем уступања добара одређеним личностима. Харистикије су у Византији 11. и 12. века биле веома заступљена појава и утицале су на развој манастира. Ова појава није у већем обиму заступљена у средњовековној Србији, ипак постоје примери који показују да се манастирском имовином управљало и на овај начин. У тексту је наведено неколико примера харистикија, указано је на заједничне одлике и специфичности ове појава. Истакнут је значај познавања ове појаве за разумевање имовинских односа, ктиторских права, такође и у доказивању аутентичности појединих исправа.

Кључне речи: *харистикије, манастири, ктиторство, владарска милост, Стефан Душан, Хиландар.*

Сложено питање црквене имовине у средњем веку, прожето је бројним проблемима коришћења, начина поседовања или специфичних права над појединим поседима. Неприкосновеност црквене имовине гарантована је бројним канонским и грађанским законским прописима.<sup>1</sup>

---

\* Рад је део пројекта: *Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (XIV-XV век)* (ев. бр. 177010).

1 Милаш 1908, 9–92; Милаш 1902, 542–569; Неки од канонских прописа који регулишу питање црквене имовине: Апостолско правило бр. 38; 24. правило Четвртог васељенског сабора; 12. и 13. правило Седмог васељенског сабора; Правила помесних сабора: анк. 15, антиох 24, картаг. 20, 33; Поред тога питањем црквене имовине баве се и Јустинијанове Новеле бр.7, 46, 54, 67, 120; Новеле цара Алексија Комнина из 1082, 1097, 1112. године и други законски акти. Ови прописи и други прописи су садржани у каснијим збиркама канонских прописа са коментарима Зонаре и Валсамона, те су постали део црквеног законодавства у православном свету.

Међутим, ове законске одредбе уствари штите црквену намену добара, те посебно забрањују употребу ове имовине у световне сврхе. Покушаји нарушавања права црквених институција на коришћење или поседовање имовине нису реткост у средњем веку, а у каснијем периоду постају чешћи. Настојања световњака да се домогну црквене земље понекад су правдана потребом за новим поседима који би били оптерећени војним обавезама, док су понекад одраз похлепе и жеље за остваривањем добити. Манастири и њихова имовина је чешће изложена оваквим притисцима у односу на епархијска добра. Поред, понекад неопходне, потпуне секуларизације манастирских метохија, присутна је и појава *харистикија* као начина коришћења манастирских добара.

У ужем смислу, под харистикијама се подразумева давање манастира или метохија неком лицу на коришћење.<sup>2</sup> Суштински, харистикије представљају уступање не само имовине већ и ктиторских права, најчешће путем институције давања милости.<sup>3</sup> Додатно појашњење ове имовинско-правне радње, проистиче из саме етимологије овог термина, чији корен потиче од грчке речи *χάρις*, или *χαριτική*, која се у српском језику углавном преводи као *милост*, најчешће као давање владарске милости.<sup>4</sup> Познати примери из српског средњег века потврђују да се до харистикија долазило путем добро познате и разрађене институције владарске милости.

Проблем харистикија у српском средњем веку је уочен већ у првим озбиљним истаживањима о манастирској имовини и ктиторству, ипак, ова појава није сагледана самостално и целовито у досадашњим радовима. Студије С. Троицког и В. Марковића указују на постојање ове појаве и правилно је доводе у везу са ктиторством.<sup>5</sup> Међутим, чини се да С. Троицки, а касније и Р. Поповић, харистикијама обухватају сувише широк опсег манастирске имовине.<sup>6</sup> М. Благојевић разматрајући питање владарске милости издваја као посебну групу милост учињену према црквеним институцијама и свештенству, али кориснике ових привиле-

2 Троицки 1935, 98–101; Острогорски 1951, 11–12; ODB 1991, 412–413 (Bartusis).

3 Троицки 1935, 98, 102.

4 Даничић 1864, 408; Благојевић 1997, 86; ЛССВ 1999, 407 (М.Благојевић)

5 Троицки 1935, 98–102, Марковић 1925, 109.

6 Троицки сматра харистикијама не само оне случајеве где је владар уступио метохије на доживотно уживање истакнутим монасима, већ извесним харистикијарима сматра и ону властелу која је завештала своје поседе манастиру, али и даље живи на њима и користи се тим приходима. Поред тога, у држаоце харистикија убраја и властеличиће који су били подчињени појединим великим манастирима. Овакво становиште додатно разрађује Р.Поповић разматрајући харистикије као један од видова стицања манастирских добара. Троицки 1935, 98–102; Поповић 1991, 26–30.

гија, ипак, не сматра харистикијарима.<sup>7</sup> С обзиром да се у средњем веку имовински односи, ктиторска права, владарска милост често прожимају у једном правном чину, питање харистикија је специфично и захтева посебно сагледавање.

У Византији 11. и 12. века харистикије представљају један од већих камена спотицања развоја манастира.<sup>8</sup> Проблем је представљало уступање манастирске имовине световним лицима, представницима крипне аристократије, па и црквеним достојанственицима. Таква даривања чињена су како од самих ктитора или црквених главара, тако и од представника власти, самих царева и патријарха. При томе су интереси манастира и његовог братства остајали у сенци потребе да се учине уступци моћној и угледној властели, награди њихова верност или задобије наклоност. Посебан проблем у оваквом коришћењу манастирске имовине представља околност да је због лошег управљања долазило до пропадања самог манастира, осиромашења и осипања братства. Такође, долази и до урушавања духовног живота у самом манастиру и монашког устројства прописаног типцима. Озбиљност и масовност овог проблема огледа се и у чињеници да се питање харистикија јавља као тема на неколико цариградских црквених сабора одржаних у другој половини 11. и током 12. века. Закључци са ових сабора углавном заступају став који се супротставља харистикијама, а неке одредбе су заједно са тумачењима укључене у касније црквено-правне зборнике.<sup>9</sup> Основни постулат већине ових прописа је формулисан у пропису да се забрањује мењање намене (модуса) манастирске, тј. црквене имовине. Ипак, мали простор за одступање од оваквих прописа је могућност да се дозвољава продаја манастирске имовине световним лицима када је то у интересу самог храма и побољшавања положаја црквене установе.<sup>10</sup> Проблем харистикија се нашао и у средишту реформе монаштва и манастира која је захватила источно хришћанство у 11. и 12. века. Противљење разним видовима злоупотреба у коришћењу манастирске имовине одразило се и на састав монашких типика тог периода. Типици, међу којима предњачи Евергетидски, заузимају позицију насупрот харистикијској пракси.<sup>11</sup> Као резултат ове реформе манастири добијају велики степен самосталности у управљању имовином, јачање улоге игумана и економа, као и слободе у односу на

7 Благојевић 1997, 80–86.

8 Ahrweiler 1967, 1–27; Thomas 1987, 167–185; Bartusis 2012, 155–162; ODB 1991, 412–413 (charistikion– Bartusis).

9 Успенский 1900, 8–9.

10 Милаш 1908, 73–82.

11 Byzantine Monastic Foundation Documents (ed. Thomas, Hero) 2000, 28–29, 443–444; Thomas 1987, 186–213; Harvey 1994, 124–136.

световне и црквене vlсти. На тај начин себе штите од харистикајара и корисника разних концесија проистеклих из политичких интереса, ипак велики удео ктитора у управљању остаје. Могло би се рећи да из борбе против харистикија у 12. веку манастири излазе ојачани, истичући своју економску независност. Иако је ова појава смањена и знатно ублажена, харистикије постоје и у позном средњем веку, како у Византијском царству тако и у осталом православном свету.

Поред историјског развоја ове појаве, за разумевање начина на који манастири у православном свету поседују имовину неопходно је сагледати институцију ктиторства. Суштински, ктитор је власник задужбине и њене имовине.<sup>12</sup> Имовином коју је завештаво манастиру ктитор не располаже на исти начин као и баштином, тачније, не може нарушити црквену намену добара, али може управљати вревијаром свих својих задужбина. Имовинска права ктитора огледају се у томе да се може лично издржавати од те имовине, да има право на известан број адерфата, да може учествовати у управљању. Говорећи о ктиторским правима Троицки уводи и термин *дериватино кийиџорско љраво*, односно ону групу привилегија коју неко добија као последицу преноса ктиторских права. Овако ктиторство може се стећи како путем наслеђивања, тако и извесним правним чином преноса ктиторства који је оствариван путем давања владарске милости.<sup>13</sup> Оваква могућност управљања манстирском имовином је важна за разумевање појаве харистикија. За разлику од ктитора, харистикијари нису власници манастира, него само посесори, привремене корисници. Ипак, они могу имати одређене користи и приходе, могу имати удела у управљању самим манастиром и његовом економијом, те утицати на даљи развој, самог црквеног комплекса.<sup>14</sup> Давање црквених поседа као харистикија се у историографији често поредити са давањем пронија.<sup>15</sup> И једна и друга врста привилегија остварију се на основу посебних даровница и односе се на привремено коришћење одређених добара. Ипак, постоје разлике како у начину давања тако и у обавезама које проистичу из држања таквих поседа. Док су проније даване за обављање војне службе, харистикије су даване као награда за верну службу или неке црквене заслуге. Можда и важније од тога, да оне нису условљене будућим обавезама и службама, те њихови корисници експлоатацију так-

12 Према дефиницији Сергеја Троицког „*кийиџорско је љраво скуј љрава и обавеза који љријадају власнику имовине, намењене користи Цркве*“. Троицки 1935, 85. В.Марковић још јаче истиче власничка права речима: „*Кийиџор је сојсџивеник цркве или манасџира који му љријада као и свако друџо имање*“. Марковић 1925, 100.

13 Троицки 1935, 102.

14 Троицки 1935, 99; Острогорски 1951, 11.

15 Острогорски 1951, 11; Bartusis 2012, 155–162

вих добра користе као награду и често не осажују потребу да унапређују квалитет имања.<sup>16</sup>

Развој Српске цркве почиње у периоду када је у источној цркви питање харистикија већ добрим делом разрешено, стога, ова појава није испољена као велики проблем. У Србији харистикије нису честе и немају тако негативну конотацију као у Византији. Скоро увек се као корисници манастирских имања појављују свештена лица, која су својим заслугама у обављању духовних послова завређивала повластице у виду коришћења одређене имовине и почести у манастирима. Поред тога, познати примери харистикија у средњовековној Србији показују велико учешће владара у овом правном чину. Давање владарске милости као најчешћи и добро разрађен метод давања поседа и привилегија, показао се као поуздан начин за остеливо питање уступање црквене земље.<sup>17</sup> Разматрање о неколико примера харистикија у средњовековној Србији могло би употпунити сазнања о владарској милости у указати на могућност да се и ктиторско право некој особи могло даривати на овај начин.

Сам термин *харистикије* се не сусреће у српским средњовековним изворима у овом облику. Ипак, глагол *харизајти* или *харисајти* појављује се у неколико средњовековних повеља, а односи се на начин располагања баштинским поседима, односно право властеле да на изванредан специфичан начин имовину уступе некоме.<sup>18</sup> Право да властелин може *харизајти* своју имовину помиње се неколико докумената у сличним или готово истим језичким конструкцијама грантовања баштинских права.<sup>19</sup> Јасно је да израз *харизајти* није изједначен са правом баштиника да свој посед може *йод цркву дајти*, такође, не ради само о поседовању добара, већ о праву на управљање и пренос поседа. С обзиром на корен речи, вероватно је овим термином означено право које има властела, а које је ономе што је садржано у појму владарске милости. По свему судећи, термин *харизајти* је у вези са правом ктитора да своје привилегије и задужбинарство, пренесе на неког другог.

16 Острогорски 1951, 11.

17 Благојевић 1997, 59–80.

18 У повељи којим цар Душан потврђује баштину властелину Иванку Пробиштитовићу, њему се гарантује право да имовином може располагати: „**како всакоу коупленицуу, люво за доушоу под црквѣ записати, люво комоу харизати, коуде моу ксть хотѣние**“. Повеља цара Уроша којом кесарици Јерини потврђује баштину њеног мужа кесара Прељуба, такође, потврђује сва права да располаже имовином, коју може *за душу записати, или коме харизајти, или у љришију дајти, као сваку сушију баштинину*. Право да поседима које му је потврдуо цар Урош може на сличан начин располагати добио је и мелнички митрополит Кирил. Новаковић 1912, 313; Алексић 2009, 73; Михаљчић 2003, 88

19 Новаковић 1912, 305, 309, 311, 313.

Међу српским средњовековним повељама познато је само неколико докумената који представљају нарочите даровнице у којима се препознаје појава харистикија, односно којима се предаје манастирска имовина на лично и доживотно уживање. Један од најизраженијих примера харистикије је уступање цркве Св. Николе Мрачког старцу Јовану.<sup>20</sup> Стефан Душан је 1342. године издао повељу иконому хотачке метохије којом је награђен за своје *йорабойшаније дому Пресвѣите Боіородице Хиланадарске*, те добија на доживотно уживање цркву Св. Николе, са свим својим поседима: *да моу ксть до живота, оу помень и за д(оу)шоу крал(к)вс(тва) ми, и да кс(ть) виноу под швласть с(ве)тогорскоу, оу послоушаник игоуменоу и в'сеи брати с(ве)тогорскои, а игоумень и братица да га не потькноу съ онога м'бста цо моу ксть крал(к)вс(тво) ми записало до кгова живота, развѣ да си се дохрани стар'ць Іван(ъ) до смр'ти свој оу цр(ъ)кви те с(ве)т(а) го Николи.*<sup>21</sup> Дакле, Јован доживотно ужива дату привилегију, али манастир и његова добра остају метох Хиландара. Нешто раније, повељом краља Душана из 1339. године стара архимандритија у Орехову у Мраки, поклоњена је Хиландару.<sup>22</sup> Ореховачки храм се сматра ктиторијом српских владара и у ранијем периоду је убрајан у краљевске манастире, али је до времена Стефана Душана изгубио ранији значај.<sup>23</sup> Манастир Св. Николе са свим имањима се помиње као посед светогорског манастира касније у општој хрисовуљи којом су потврђене све метохије Хиландара, 1348. године.<sup>24</sup> У случају харистикије старца Јована, Стефан Душан иступа и као владар и као ктитор Хиландара, те је имао искључиво право управљања односима на земљи, али и могућност да управља вревијаром манастира, вршити замене поседе или уступити имања трећем лицу. Посед у Ораховици је, по свему судећи, деловао као посебна метохија, са обзиром на целовитост и функционалност која је већ у ранијем периоду успостављена. Како се у повељи монах Јован означен, између осталог, као *сбратаи хиландарски*, јасно је да овим издвајањем није нарушена хиландарска супрематија. Иконом Јован је часно обављао своју службу управитеља хиландарских поседа у Хотачкој метохији, једној од најстаријих и најјачих хиландарског имања. Као харистикијар Ораховичког манастира Јован је добио одређена права у погледу управљања имовином и људима: *А што се људи налази у цркви њој, да ја слушају са сваким сѣрахом од краљевства ми, као и свакој ѿсѣодара и ѿумана, о свим работима цркве-*

20 Марјановић– Душанић 2004, 35–44.

21 Исто, 36–37.

22 Марјановић– Душанић 2003, 55–68.

23 Копривица 2017, 155 .

24 Мишић, Копривица 2015, 70.

ним које зајоведа краљевство ми не само о работима, него и у служењу црквама.<sup>25</sup> Јасно је истакнуто да старац Јован није игуман ореховачког храма, али борави у манастиру и има посебне привилегије. Може се закључити да се ради о преносу ктиторских права која је краљ Душан извршио у корист овог истакнутог монаха.<sup>26</sup> Уступање је привремено, за живота Јованова, после чега је имање враћено у претходни поредак. Чињеница да су у повељи из 1348. године наведени и поседи Св. Николе Мрачког као део хиландарског властелинства, не мора директно указивати да је пре тога умро старац Јован и да је посед враћен светогорском манастиру, јер и под управом харистикијара имање је могло бити уписано као хиландарска метохија.

Донекле сличан пример представља и чин којом краљ Душан уступа старцу Григорију цркву Св. Петра у Кориши. Овај догађај поменут је у неколико исправа а сачувана је и посебна повеља краља Душана из 1343. године.<sup>27</sup> Старац Григорије је *црвудом и оикуиом сазидео цркву и украсио је како доликује* и обезбедио јој имања, винограде и млинове и друге потребштине. Ова нова црква у Кориши, посвећена такође Пустиножителу Петру, вољом њеног ктитора, монаха Григорија, приложена је великој краљевској задужбини манастиру Св. Арханђела. Важност овог прилога огледа се и у томе што је у овој цркви привремено смештен игуман арханђеловски и део братства док се манастир градио.<sup>28</sup> У самој хрисовуљи за Св. Арханђеле међу бројним имањима наведена је и нова црква у Кориши коју је *куио* Григорије.<sup>29</sup> За своје заслуге старац Григорије је добио адекватну надокнаду. Краљ Душан је овом истакнутом монаху дао на доживотно уживање стару цркву Св. Петра Коришког са властелинством, која је раније већ била дата Хиландару. У једној од каснијих повеља он је поменут као **старць хиландарьски Григорие кксодомь коуке с(ве)т(о)га Петра**.<sup>30</sup> Могуће је да је старац Григорије и раније као иконом управљао коришким хиландарским метохом, тако да је одлуком краља Душана о уступању харистикије, истакнути метох остао на поседу којим је годинама раније управљао. Давовница Стефана Душана из 1343. прописује: **И записахъ моу староу цр(ь)квѣ с(ве)таго Петра Поустиножитела и чоудотвор'ца, да си живе съ м(и)л(о)стию крал(к)вс(тва) ми до съвогко живота и да се доухрани съмрѣти, а по кгове съмрѣти шноуи цр(ь)квѣ староу**

25 Марјановић– Душанић 2004, 37,39.

26 Троицки 1935, 100–101.

27 Мишић 2013, 21–29.

28 Мишић, Суботин –Голубовић 2003, 80.

29 Исто, 91.

30 Мишић 2012, 65, 72; У повељама сабора у Крупиштима из 1355. године старац Григорије се помиње у две исправе спорне аутентичности.

**не ѡтнимаѡмъ ѡт Хиландара никаѡмъ.**<sup>31</sup> Пажњу привлачи податак и изјава краља да после смрти Григоријеве стару Коришку цркву *нећемо никаѡм огузетѡи Хиландару*. Заиста, извори из каснијег периода помињу цркву Св. Петра Корошког као хиландарски метох, о чему сведоче и помени овох метоха у општој хиландарској хрисовуљи из 1348. године и исправе са сабора у Крупиштима из 1355. године.<sup>32</sup> Повеље из 1355. године помињу и извршену замену поседа, када је задужбина старца Григорија уступљена светоарханђеловском манастиру, Стефан Душан је Хиландару приложио два села и одређене приходе са царине трга у Призрену.<sup>33</sup> Највероватније да је монах Григорије умро пре 1355. године, са обзиром да се на сабору у Крупиштима расправља о хиландарским поседима у Коришкој метохији, који су до тада враћени под директну управу игумана светогорског манастира. У случају харистикије старца Григорија може се говорити о извесној замени поседа, али и о замени ктиторства, одређеним видом преноса ктиторских права.<sup>34</sup> Наиме, монах Григорије се уступањем своје задужнине Арханђелима одрекао и својих права која су му као ктитору нове цркве Св. Петра припадала. Због тога му краљ Душан у старој коришкој цркви надокнађује и привилегије у том погледу. Ипак, као заслужном приложнику манастира Св. Арханђела краљ предвиђа и могућност да старац Григорије добије два адрелфата у овом манастиру, уколико не буде желео да остатак живота проведе на коришком метоху.<sup>35</sup>

Монаси Јован и Григорије су били истакнути хиландарски монаси, својим заслугама су свакако унапредили статус манастира и допринели његовом развоју. Овим монасима је пре свега учињена почаст, тако што су постали уживаоци додатних привилегија на одређеним метохијама. У овим случајевима у сасвим малој мери долази до изражаја околност да су они корисници неких материјалних прихода са тих поседа.

Забележено је неколико примера где је српским митрополитима обезбеђено издржавање и одређени поседи путем харистикија. Серски митрополит Јаков је добио цркву Св. Николе на Пчињи под Козљем **да си ю има и направла и никымъ неѡтклямоу до своѡго живѡта**, такође и **да моу кс(тъ) ндѣзи привѣжицк и покѡице** у случају своје немоћи, или ако добровољно или принудно напусти митрополију.<sup>36</sup> Из текста исправе произилази да се као ктитор ове цркве појављује царица Јелена, која је обновила стару цркву и вратила јој имања. Вољом царице, а са милошћу цара

31 Мишић 2013, 23.

32 Мишић, Копривица 2015, 69 Мишић 2012, 65, 72.

33 Мишић 1989, 39–54; Мишић 1993, 132–133; Мишић 2012, 68, 77.

34 Троицки 1935, 102.

35 Мишић 2013, 25.

36 Бојковић 2016, 89–107, 93.

Душана и краља Уроша, црква са метохом у Пчињи је предата доживотно на коришћење Јакову. Могло би се рећи да се ради о преносу не само имовине (баштине) већ и ктиторства, кроз правни чин владарске милости.<sup>37</sup> После смрти митрополита Јакова црква Св. Николе требало је да припадне манастиру Св. Арханђела код Призрена. Како је Јаков био први светоарханђеловски игуман, разумљива је оваква одлука о даљој судбини његове харистикије.<sup>38</sup> Познато је да је ктитор лично бирао старешину своје задужбине, тако је краљ Душан у Јакову нашао оданог сарадника који је надгледао подизање храма, а касније имао велику улогу у црквеном животу свог времена. После заузимања Сера и проглашења српске патријаршије Јаков је постао серски митрополит и на тој функцији је остао до 1360. године.<sup>39</sup> По свему судећи, због оштре реакције Цариградског патријарха и општих политичко-црквених прилика почетком шесте деценије 14. века Јаков је добио посед у Пчињи као сигурно уточиште у случају угрожености његове митрополије. Изгледа да су Јакову припадала нешто већа права над поменутом имовином него у случају монаха Јована и Григорија. У повељи о уступању имања Јакову наводи се „**ДА МОУ КС(ТЬ) ОУ БАЦИНОУ ДО КГОВА ЖИВЪТА НИКЪШИМЪ НЕУТ(Ъ)КМАКМА**“.<sup>40</sup> Такође, потврђен је читав низ права: да насељава људе, да даје црквену земљу у закуп, да одобрава подизање млинова и винограда на поседима Св. Николе и др. Ова група права може се сматрати баштинским, али, такође, може проистицати и из ктиторских права, о чему постоје размимоилажења у досадашњим тумачењима.<sup>41</sup> Положај митрополита Јакова на челу серске епархије до краја његовог живота није био угрожен, нити је имао потребе за коришћењем уточишта у храму Св. Николе. Стога се не може рећи да ли је учествовао у управљању додељене му харистикије. Нажалост, нема података који би потврдили да ли је метох Св. Николе под Кожљем касније припао Св. Арханђелима како је повељом било предвиђено.

Један други митрополит српске цркве овакав вид уточишта је био принуђен да користи, јер се његова катедра нашла на удару Турака. Ради се о грачаничком митрополиту Венедикту, коме је деспот Ђурађ уступио на доживотно коришћење цркву Св. Ђорђа у Враћевштици са поседима.<sup>42</sup> Бенедикт је остао без своје митрополије, Грачанице, која је пала у походу турске војске из 1455. године. У таквим околностима, деспот Ђу-

37 Благојевић 1997, 83.

38 Бојковић 2016, 93; Мишић, Суботин-Голубовић 2003, 11–13.

39 Острогорски 1968, 219–226.

40 Бојковић 2016, 95.

41 Благојевић 1997, 82–83; Троицки 1935, 101; Грујић 1934, 49–50.

42 Новаковић 1912, 755–756.

рађ, овом истакнутом монаху који потиче из породице крупне властеле Цреповић, уступа на коришћење и боравак у храм у Враћевштици.<sup>43</sup> Међутим, из других докумената је позната да је први ктитор овог храма био челник Радич, који је цркви приложио села у оклини и обезбедио приходе.<sup>44</sup> По свему судећи до 1456. године, када је издата повеља митрополиту Венедикту, дошло је до извесних промена. Највероватније је после обнове Деспотовине, 1444. године, деспот Ђурађ је обновио храм у Враћевштици и даровао му нове поседе и тако стекао ктиторска права у њему.<sup>45</sup> Венедикт је добио милошћу господина деспота право „*da si ovou crkvou i sela drý`i do svoga `ivota*”, или док не добије своју или другу митополију.<sup>46</sup> Изгледа да је Венедикт остао на овом имању до пада Деспотовине.

У оквиру разматрања о харистикијама могла би се сагледати још два примера из српског средњег века. Старац Григорије Синаит имао је право на доживотно издржавање у манастиру Горњак у Ждрелу. Интересантно је да се у познатој повељи кнеза Лазара овом манастиру не помиње старац Григорије, нити његове заслуге у подизању храма. Међутим, повеља патријарха Спиридона сведочи да је Григорије Синаит имао ктиторска права у Ждрелу Браничевском. У исправи се напомиње да све *ишио је кнез својом хрисовуљом зайисао да иприиада сѣиарцу Григорију за животиа*, а после његове смрти остаје у поседу манастира, тј. калуђерима.<sup>47</sup> Како не постоји посебна исправа којом кнез Лазар даје милост или преноси ктиторска права на старца Григорија, остаје недовољно јасно да ли се овде ради о харистикији, или је овај истакнути монах први ктитор храма Пресвете Богородице те је на основу ктиторских права могао имати удела у управљању манастиром.<sup>48</sup>

Специфичан је случај потврђивања поседа Св. Николе Стошког мелничком митрополиту Кирилу. Овај пример се често пореди са уступањем поседа серском митрополту Јакову и обезбеђивањем утичишта архијереју у случају губитка катедре. Међутим, из исправе цара Уроша произилази да је митрополит обновом стекао ктиторска права у овом храму. Такође, он је уживао потуна баштинска права над овим поседом, која су у повељи и наведена, те је могао свој посед *харисаиџи, њод цркву гаџи и њосѣављаџи свој калуђера* у овој баштинској цркви. Мање је вероватно

43 Грујић 1934, 50–52.

44 Тошић 1976, 7–21.

45 Благојевић 1997, 84, нап. 13.

46 Новаковић 1912, 755–756.

47 Младеновић 2015, 44–47.

48 Триоцки 1935, 101–102; Радојчић 1952, 85–105.

да је митрополит Кирил био харистикијар имања Св. Николе Стошког.<sup>49</sup> Ваља напоменути да није редак случај да српски архијереји имају своје задужбине и остварују ктиторска права у њима.<sup>50</sup>

У поменутих примерима уступања манастирске имовине одређеним лицима на коришћења уочавају се неке опште карактеристике. Прво, поседи се увек уступају привремено са обавезом да се врате манастиру. Давање манастирке имовине проистиче из ктиторских права, али српски извори показују да исправе о овом правном чину издаје владар. Сви познати примери показују да су корисници црквени достојанственици или истакнути монаси, а у исправама су увек истакнуте њихове заслуге у обављању духовних послова и залагања за цркву. Могло би се, такође, рећи да није међан модус црквене намене имовине, чиме су испоштовани канонски прописи који се баве овим проблемом. Највероватније није нанета штета манастиру од ког је узет посед, сем можда та да је привремено остао ускраћен за део прихода. Штавише, метох се и даље развијао и могао је бити унапређен за време уривања харистикијара. Дакле, није циљ коришћења ове врсте имовине богаћење корисника, кавим су биле окарактерисане харистикије у Византији до 12. века. У појединим случајевима одата је почаст за заслуге и дате додатне привилегије истакнутим монасима, док је у другим обезбеђено неопходно уточиште митрополитима чије су епархије биле угрожене.

Појаву харистикија никако не треба поистовећивати са секуларизацијом манастирских поседа. Секуларизација представља претварање црквених поседа у световна имања, или проније. Ова појава је присутна у европским земљама и у Византији, па и у Србији. Секуларизација је карактеристична за другу половину 14. и за 15. век и увек вршена по налогу владара, давана световним лицима, властеличићима, најчешће тако што су имања претварана у проније, или давана за обављање неке специфичне службе. За разлику од харистикија, секуларизована имовина трајно је отпадала од манастирских метохија.<sup>51</sup>

Поред тога под харистикије не треба подразумевати завештања појединих представника властеле или свештенства, који своје баштинске поседе дају манастирима, али задржавају право да доживотно живе на тим имањима и да се користе њиховим приходима. Манастир добија посед тек после смрти дародавца, али својеврстан уговор о овом завештању је сачињен раније и веома често потврђен и ојачан чином владарске мило-

49 Троицки 1935,101, Поповић1991, 28–29, сматрају харистикојом овај случај, док Грујић 1934, 52–53, Благојевић 1997, 81, митрополита Кирила сматрају баштиником .

50 Копривица 2019, 145–155.

51 Благојевић 2000, 51–58.

сти. Пример оваквог уступања поседа манстиру су уговор којим удовица Радослава баштинску цркву Св. Ђорђа у Улитишту подчињава Хиландару. Права ктиторке регулисана су позивањем на закон *кѣишѣорам*. Она остаје да живи и да се издржава од завештане имовине, а затим наследницима припада *комаѣ као и сваком кѣишѣору*.<sup>52</sup> Јасно је да овакав вид издржавања проистиче из баштинских и ктиторских права. У овом случају не ради се о харистикијском коришћењу манастирске имовине, јер посед није у ранијем периоду био хиландарски, нити је одузет од неког манастира.

Важност разумевања харистикијског држања манастирске имовине долази до изражаја и у тумачењу појединих правних радњи у средњем веку, али и аутентичности неких докуманата. Тако су Мошин и Славева исказали сумњу у фалсификат самог даровање Св. Николе Мрачког Хиландару, сматрајући да је у супротности са актом којим се исти ореховачки манастир даје иконому Јовану.<sup>53</sup> Ипак, сама повеља старцу Јовану сведочи да је поменути метох и пре и после Јовановог коришћења припадао Хиландару.<sup>54</sup> Слична погрешна тумачења била су присутна и у сагледавању докумената у вези са црквом Св. Петра Коришког, прилогом старца Григорија Св. Арханђелима, те споровима око коришког хиландарског метоха.<sup>55</sup> Објашњем кроз институцију харистикије показано је да поменуте исправе стоје у сагласју и доказана је њихова аутентичност. Сазнања о моделу деловања харистикија у средњовековној Србији могу бити коришћења у будућим разматрањима о имовинским односима, владарским и ктиторским надлежностима у манастирима, праву монаха да располажу извесним материјалним добрима и сагледавању економије манастирских властелинстава.

### Извори:

- Алексић Владимир (2008), *Повеља власѣличићу Иванку Пробишѣићовићу*, ССА 8, 68–80.
- Бојковић Гордан (2016): *Повеља цара Сѣефана Душана и краља Сѣефана Уроша мѣиѣроолићу серском Јакову*, ССА 15, 89–107.
- Thomas J. P., Constsntinides Hero A. (ed.) (2000): *Byzantine Monastic Foundation Documents*, Washington D.S.

52 Новаковић 1912, 405; Марјановић-Душанић, Суботин– Голубовић 2010, 65, 67.

53 Славева, Мошин 1988, 163–164.

54 Марјановић– Душанић 2004, 37, 39.

55 Мишић 2012, 82; Мишић 2013, 21–29.

- Марјановић– Душанић Симиља (2004): Повеља краља Стефана Душана старцу Јовану, ССА 3, 35–44.
- Марјановић– Душанић Смиља (2003): Хрисовуља краља Душана о даровању манастира Св. Николе Мрачког у Орехову манастиру Хиландару, ССА 2, 55–68.
- Марјановић–Душанић Смиља, Суботин –Голубовић Татјана (2010): *Повеља краља Стефана Душана манастиру Хиландару, Пошврда о поклону манастира Св. Ђорђа и села Уложистица који је Хиландару приложила Мишићина жена Радослава*, ССА 9, 63–73.
- Михаљчић Раде (2003): *Хрисовуља цара Уроша мелничком манастиру Кирилу*, ССА 2, 85–97.
- Мишић Сениша (1993): *Повеља цара Стефана Душана манастиру Светиој Петри Коричкој из 1355*, ИГ 1–2, 122–132 .
- Мишић Сениша (2012): *Хрисовуље цара Стефана Душана о Светиој Петри Коричкој са сабора у Крушицима*, ССА 11, 59–90.
- Мишић Сениша (2013): *Хрисовуља краља Стефана Душана старцу Григорију*, ССА12, 21–29.
- Мишић Сениша, Копривица Марија (2015), *Оштрица хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару 1348 године*, ССА 14, 65–106.
- Младеновић Александар (2015): *Повеље кнеза Лазара*, Београд.
- Новаковић Стојан (1912): *Законски споменници српских држава средњег века*, Београд.

### Литература:

- Ahrweiler Helene (1967): *Charisticariat et autres formes d'attributin de fondations pieuses aux X-XI siecles*, ZRVI 10, 1–27.
- Bartusis Mark C. (2012): *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia*, Cambridge .
- Благојевић Милош (2000), *Секуларизација хиландарских поседа у средњовековној Србији*, у: В.Кораћ (ур.), Осам векова Хиландара, историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, Београд 51–58.
- Благојевић Милош (1997): *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд .
- Грујић Радислав (1934): *Лична власнелиштва српских црквених представника у XIV и XV веку*, Гласник скопског научног друштва 13, 47–68.
- Даничић Ђуро (1864): *Рјечник из књижевних старина српских III*, Београд.
- Копривица Марија (2017): *Краљевски манастири у средњовековној Србији*, у: С.Мишић (ур.), Српска краљевства у средњем веку 1217–2017. године, Краљево-Београд, 147–162.

- Копривица Марија (2019): *Задужбине српских архиепископских средњег века*, Црквене студије 16–2, 145–155.
- Марковић Василије (1925): *Књижевници, њихове дужности и права*, Прилози КЈИФ 5, 1–2, 100–124.
- Милаш Никодим (1902): *Православно црквено право*, Мостар.
- Милаш Никодим (1908), *Грчко-римско законодавство о црквеној имовини*, Београд.
- Мишић Синиша (1989): *Поседи манастира Светиој Пејра Коришкој*, ИГ 1–2, 39–54.
- Острогорски Георгије (1951), *Пронија, Прилози историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама*, Београд.
- Острогорски Георгије (1968): *О српском митрополисту Јакову*, Зборник Филозофског факултета 10/1, 219–226
- ODB (1991): *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, Oxford University Press.
- Поповић Радомир (1991): *Црквена имовина у немањинској Србији*, Београд.
- Радојичић Сп. Ђорђе (1952): *Григорије из Горњака*, ИЧ 3, 85–105.
- Славева Лидија, Мошин Владимир (1988): *Српски ирамоти од Душаново време*, Прилеп
- Thomas John Philip (1987): *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, Washington D.S.
- Троицки Сергеј (1935): *Књижевничко право у Византији и Немањинској Србији*, Глас СКА168, други разред 86/3, 81–133.
- Тошић Вера (1976): *Велики челник Радич*, Зборник Матице српске за историју 13, 7–21
- Успенский, Ф. И. (1900): *Мнѣнія и постановленія константинопольскихъ ѿмѣстныхъ соборовъ XI и XII вв. о раздачѣ церковныхъ имуществъ (харисѣикари)*, Извѣстія русскаго археологическаго института въ Константинополѣ, Одеса, 1–48.
- Harvey Alan (1994): *Land, Taxation and Trade in the Eleventh-Century Monastic Economy: The Case of Evergetis*, in: *Theotokos Evergetis and Eleventh-Century Monasticism*, ed. M. Mullett and A. Kirby, Belfast, 124–136.

Marija Koprivica

## CHARISTIKE IN MEDIEVAL SERBIA

The term charistike, or charistikion, refers a system of giving monasteries, or monastic properties, to private persons for use. Essentially, charistike represented the transfer of the founder's rights. In medieval Serbia, this phenomenon was not common and it did not have the negative context which it had in Byzantium dur-

ing the 11th and 12th century. One of the most prominent examples of charistike in medieval Serbia was giving the monastery of Saint Nicholas to monk Jovan, who was the econom of metochion Hocha and a notable member of the Chilandari fraternity. In 1342 King Dušan passed a special charter according to which this monk was rewarded for his faithful service by being granted the right to use and manage the old monastery of Saint Nicholas and all its properties. Giving this right was temporary, for as long as monk Jovan lived, and after that the estate was given its previous status. A relatively similar example was the act by which king Dušan gave the church of Saint Peter in Koriša to monk Grigorije for use. Monk Grigorije had already managed the metochion of Chilandari in Koriša as an econom, so that he was given additional privileges over this property by the decision of king Dusan. Monk Grigorije's merit is the fact that this monk gave the church which he had founded to the monastery of Saint Archangels near Prizren, which was a new imperial endowment. These Chilandar's monks were primarily given honor and they were holders of additional privileges rather than users of the material assets of the mentioned properties.

Several examples were noted that Serbian metropolitan bishops were provided with means of livelihood by being given monastic estates for use. Metropolitan bishop Jakov of Serres was given the church of Saint Nicholas in Pcinja. The founder's rights over this church belonged to empress Jelena, but thanks to the will of the empress and mercy of emperor Dusan, the church with all its estates was given for lifetime use to Jakov. Towards the very end of the activity of the Serbian medieval state, another case was recorded when Benedikt, a metropolitan bishop from Gračanica, got his charistikion. Despot Djuradj gave the church of Saint George in Vraccvstica with its estates for lifelong use to this notable monk when he lost his Metropolitan ate, since it fell under Turkish rule.

Based on these few examples, it is possible to draw a conclusion that charistike were always given for temporary use, with the obligation to give them back to a monastery. Giving monastic properties stems from the founder's rights, but Serbian sources show that legal documents related to this legal act were issued by a ruler. All known examples show that the users were ecclesiastical dignitaries or prominent monks and that their merits regarding religious service were notable. By using this type of charistike, there was no harm for the monastery from which the property was taken, apart from the fact that it was deprived of the income from that property temporarily. Although it was not a very common phenomenon, charistike was important in medieval Serbia, not only for providing an insight into the ways in which monasteries operated, but also for understanding and interpreting certain legal actions in the Middle Ages.

Key words: *charistike, monastery, founder, gift of grace, Chilandari, Stefan Dušan.*